

Geambașu Réka¹
**Antropológiai terepmunka
a Szekuritáté árnyékában**

Recenzió Katherine Verdery *My Life as a Spy* (románul: *Viața mea ca spioană*) című könyvéről (Vremea Kiadó, Bukarest, 2018, fordító Anca Irina Ionescu)

Katherine Verdery egyike azoknak az amerikai antropológusoknak (Steven Sampson, Gail Kligman, David Kideckel, Sam Beck és mások mellett), akik a 70-es és 80-as években hosszú terepmunkát végeztek Romániában. Miközben legtöbbször a kutatás során is tisztában voltak azzal, hogy a titkosszolgálatok megfigyelik őket, ennek valóságával és súlyával azoknak volt leginkább alkalmuk szembesülni, akik a rendszerváltást követően kézbe vették megfigyelési dossziéikat. Az összesen 11 kötetre, 2781 oldalra rúgó anyagot Verdery 2008-ban kérte ki, az anyag szakmai, történelmi és lelki feldolgozása pedig évekig tartott. A Szekuritáté román társadalomban játszott szerepéről nem ez az első könyve: 2014-ben jelent meg a CEU kiadójánál *Secrets and Truths: Ethnography in the Archive of Romania's Secret Police* (vagyis: *Titkok és igazságok: etnográfia Románia Titkosrendőrségének archívumában*) című könyve. A *My Life as a Spy* 2018-ban jelent meg, és ugyanabban az évben román fordításban is közölte a bukaresti Vremea Kiadó.

Verdery kezdetben, 1973-ban gazdaságantropológiai kérdések megválaszolása végett utazott Romániába, hamarosan azonban, pályája előrehaladtával megközelítéseinek egyre szervezettebb részévé vált a történelmi perspektíva. A *My Life as a Spy* is követi ezt az irányt, amikor azt próbálja megérteni, hogy *miként élték meg a romániai társadalom tagjai a titkosszolgálatok általi megfigyelést*, végső soron pedig, *miként írható le a szocializmus korszaka Romániában*. Azonban, amint azt címe is sejteti, a könyv több mint mikrotörténelmi vállalkozás: a kutató nő önmagát is vizsgálódása középpontjába állítja annak érdekében, hogy újabb támpontokat nyújtson az antropológus terepmunkájának, annak különféle rétegeinek megértéséhez. Vagyis a második és legalább ugyanolyan fontos központi problémája a könyvnek az, hogy *mit is jelent voltaképpen terepmunkát végezni egy közösségben, milyen eszközök állnak az etnográfus rendelkezésére, hogyan valósulhat meg az érvényes megismerés a résztvevő megfigyelés során*. E kettős célkitűzés okán maga a szerző is bizonytalan művének műfaji besorolhatóságát illetően, és egyszerre ajánlja ezt *visszaemlékezésnek, társadalomtörténetként, illetve – mindenekelőtt – önetnográfiként* az olvasók figyelmébe.

Jóllehet maga Verdery ezt sehol sem fogalmazza meg így, a könyv legfontosabb alapvetése az, hogy egy titkosrendőrség nyomasztó kontrollolja alatt vagy anélkül, az idegen közösségekben

¹ A szerző szociológus, a kolozsvári Babeș–Bolyai Tudományegyetem Magyar Szociológia és Szociális Munka Intézetének adjunktusa. E-mail: geambasureka@gmail.com

hosszú időn át terepmunkát végző antropológusnak a világon mindenütt ugyanazokkal a feladatokkal kell megbirkóznia, ugyanúgy kell önmagát a kutatás szolgálatába állítania, megnyugtató választ találnia emberi és szakmai dilemmáira. Verdery számára ilyen értelemben az európai modern történelem egyik legkeményebb titkosrendőrsége csak egy ürügy: az állandó megfigyelés, a közösség tagjainak félelme csak még jobban kidomborítja és láthatóbbá teszi azt a folyamatot és annak buktatóit, amelynek során a kutató a szerepeit meghatározza, azokat elismereti, idegenségével megküzd, és kapcsolatait a kutatókkal alakítja. Tézise és a terepmunkát valaha kipróbált kutatók számára igazán felforgató, végső megállapítása ez: a terepmunkás több tekintetben hasonlít a Szekuritátéval együttműködő alkalmi jelentgetőkre², mint korábban gondoltuk volna. Mindketten az emberi kapcsolatokból „élnek”:

„Bár mindkettő [az antropológus és a Szekuritáté – G. R.] lényegében kétértelmű kapcsolatokat alakít ki – a kutató arra törekszik, hogy rokonszenvenné váljék az adatközlők szemében, megkeresve a közös területet, majd felnagyítva azt, apró részletekkel sugallva azt, hogy mélyek az ismeretei, míg az interjúalany is valami hasonló dolgot tesz – a Szekuritáté megfigyelése nem teszi meg a következő lépést, és pedig azt, hogy megvizsgálja saját reakcióit. Az antropológus néha csak szakmai célokat szolgáló kvázi barátságokat alakít ki, máskor azonban a barátsága autentikus és mély lesz.” [saját ford. – G. R.] (406. o.)

A könyv tehát egy átfogó reflexió arra a folyamatra, ahogyan terepen a kutató megkonstruálja a szerepét a bennszülöttekkel való interakciói során (és ebben a Szekuritáté megfigyelése csak segítségére van azzal, hogy ráirányítja figyelmét az igazán nagy kihívásokra), de egyben egy fontos kísérlet is arra, hogy az elemzések számára rendszerint láthatatlan és érdektelen kutatói érzelmi reakciókat is megmutassa. Margaret Meadre hivatkozva írja, hogy „érzelmi reakcióink, ha fegyelmezetten használjuk őket, a legbiztosabb és legtökéletesebb módját jelentik annak, hogy mások életmódját megértsük” (230. o.). Erre építi fel az induktív vizsgálódás lehető legpontosabb összefoglalását:

„A kapcsolatok erejét én magam is megtapasztaltam. A Romániában töltött évekre gondolva rájöttem, hogy ha az elején Amerikában divatos elméletekkel érkeztem, és használtam (valamelyest gyarmatosító módon) arra, hogy formába öntsem az összegyűjtött „nyersanyagot”, minden egyes projekttel a témáimat és azok kezelését egyre inkább a terepen kialakított kapcsolataim alakították. A kollektívizálásról és dekollektívizálásról írt könyveim abból születtek, amit a falusiak nekem Ceaușescu bukása után mondani akartak, és nem a saját elméleti érdekeimből. A Szekuritátéről szóló dolgozatom pedig – amelyhez különben sosem vonzódtam volna – egy román kolléganóm javaslatából indult el.” (405. o.)

2 A köznyelvben használt *besúgást* erőteljes stigmatizáltsága miatt nem kívánom használni, a román és az angol nyelvben megítélésem szerint az *informant*, illetve *informer* kevésbé normatív. Köszönöm a megfelelő fogalom használatában nyújtott segítségét Horváth Istvánnak.

Minden olvasat szükségszerűen torzító abban az értelemben, hogy kiemel egyes témákat és rejtve hagy másokat. Így van ez a jelen recenzióval is. Verdery könyve lényegesen összetettebb annál, mint amit a kutatói szerepről és az érzelmek megfelelő komolyan vétele melletti érvelés során ír. Olvasás során újra végigkövethetjük vele az 1973 és 1988 ősze között több szakaszban végzett, összesen mintegy 40 hetes terepmunkáját, ha nem is szigorúan kronológiai sorrendben. A könyv több hangon „szólal meg”, és ezt a szerkesztés során használt eltérő betűtípusok is érzékeltetik: a szerző saját gondolatai mellett idéz korábbi terepnaplójából, amelyet nem csak saját feljegyzései között talál meg, hanem a szekusdosszié lapjain is, idéz terepről írt leveleiből. De megmutatja azt is, hogyan íródtak a Szekuritáté ügynökeinek jelentései, milyen hivatali fanyelven döntöttek a megfigyeltekről a tiszték, és hogyan jelentettek az együttműködést vállaló emberek. Végül pedig hosszú részleteket olvashatunk a 2008 utáni saját naplójából – abból, amelyben a jelentéseket olvasva saját érzelmeit rögzítette –, valamint a szintén 2008 után néhány érintettel, főleg a jelentéstevést vállaló barátokkal és szekus tisztékkel készített interjúkból. A könyv kiemelt témái közé tartozik az eddig említettek mellett a titok és az identitás, a mindennapi élet a kommunizmusban, a Szekuritátéval való együttműködés motivációinak és következményeinek megértése, valamint annak feltárása, ahogyan a megfigyelték ehhez utólag viszonyulnak.

A könyv két, egyenként 3-3 fejezetből álló részből épül fel. Az első, úgy is mondhatnánk, a tények közléséről szól. Ebben először a hetvenes, majd a nyolcvanas években végzett terepmunkát írja le. A fejezetek fő szervezőelve nem az időrendiség, hanem az a lencse, amelyen keresztül őt a Szekuritáté követte. A titkosszolgálat előbb amerikai ügynöknek, CIA-kémnek tekintette őt, majd magyar agitátornak, disszidensek pártfogójának, végző soron tehát a megfigyelés mindegyik mozzanatában a románok ellenségének. Az első rész egy hosszabb reflexióval zárul azokról a titkosszolgálati gyakorlatokról, melyeknek lényege az, hogy a megfigyelés során különféle identitásokat konstruáljanak a megfigyelték számára. Verdery az iratokban előbb a *Folclorista* (vagyis *A néprajzos nő*), majd *Vera*, végül *Vanessa* volt másfél évtized leforgása alatt, amely nevek egyben azt is tükrözik, hogy miként látták és láttatták őt – az időnként munkájukat felettesüknek is legitimálni kívánó – titkosszolgálati tiszték. A második rész három fejezetnek címe *Revelációk*, *Reflexiók* és *Epilógus*. Ezekben magát a megfigyelést, annak társadalmi közegét, illetve az antropológus terepen betöltött szerepeit próbálja megérteni.

Első terepmunkáját Verdery a Hunyad megyei Algyógy községhez tartozó Aurel Vlaicuban végezte. 1973 nyarán azzal a szándékkal érkezett 25 éves doktoranduszként az országba, melyről alig tudott valamit, hogy megértse, mivel magyarázható egy viszonylag kis kiterjedésű régióban a néprajzi sokszínűség. Feltevését, hogy ez az egyes közösségek eltérő gazdálkodásával és gazdasági tevékenységével magyarázható, kolozsvári mentora és segítője, a román néprajz kiemelkedő képviselőjének számító Mihai Pop professzor tanácsára, Hunyad megye déli részén fekvő településeken kívánta megvizsgálni. Erre azonban végül óvatlansága miatt nem került sor. Első, tájékozódó körútja során ugyanis frissen vásárolt Mobra robojójával a kudzsiri fegyvergyár közelébe került, ami gyanakvást váltott ki, és amit rendőrségi kihallgatás és a Szekuritáté által kijelölt, teljesen új terep követett. Itt az eltérő kontextus új kutatási kérdéseket eredményezett. Kolozsváron, Iași-ban és Bukarestben csak később, a 80-as években végzett terepmunkát, amikor a nemzeti ideológiákra összpontosított kutatásában. Ekkor már nem kémként, hanem a szocialista rendszer bomlasztásában érdekelt, a neve végén található „y” alapján pedig minden

bizonytalán magyar származású külföldiként könyvelik el. Ekkor a megfigyelési dossziében már nemcsak mint a *folkloristáról* beszélnek róla, hanem a (tévesen) feltételezett magyar kötődést érzékeltetendő *Verának*, majd *Vanessának* nevezik el. Doktori dolgozatának könyvváltozatának elején (1983) két olyan mottót³ helyez el, amelyet mélységesen sértőnek talál a román népre nézve nemcsak a Szekuritáté, hanem a korábban őt támogató kutatók és adatközlők is. Ezt követően az országgal szembeni lojalitását kérdőjelezi meg, illetve ez adja megfigyelésének elsődleges motivációját is: Verdery minden lépésének számontartása eszköz arra, hogy „jobb belátásra bírják”, illetve hogy megelőzzék azt, hogy Románia amerikai reputációjának⁴ árthasson.

A gyakran változó fedőnevek a kutatónőnek tulajdonított identitások változékonyságát, alkudhatóságát tükrözik. Ebben a folyamatban viszont nem csak a titkosszolgálat vesz részt, hanem maga az antropológus is, aki az őt befogadó közösség tagjaival kell, hogy elismertesse önmagát. Ehhez olyan identitáspanelet használ, amelyek ismerőssé, elképzelhetővé és végső soron elfogadhatóvá teszi az idegen kutatót a laikusok számára. Vagyis az alteregók – vagy Verdery fogalomválasztásával, a *Doppelgänger*ek – nemcsak a Szekuritáté koholmányai, hanem azok magának a terepkutatónak az eszköztárában is megtalálhatók. A húszas évei második felében járó egyedülálló nő ezért kezd terepkutatása során hamis karikagyűrűt hordani, hogy férjzett asszonyként komolyabban vegyék őt az adatközlők. Munkája során máskor *misszionáriusi* vagy *csempészszerében* tűnik fel, vagy előszeretettel vállalja fel a naiv, infantilis szerepet annak érdekében, hogy jobban megértse az őt körülvevő társadalmat. Ezek az alternatív identitások nem mindig ártatlanok; ellenkezőleg: legtöbbször Verdery problémás ikertestvéreivé válnak. Akkor is problémásak, ha a titkosrendőrség gyárt neki hamis identitásokat jobbra azért, hogy a megfigyelését legitimálja, de sokszor önnön zsonglörködését is elhibázottnak érzi. Amikor *csak* tanárként mutatkozik be, az nem jár olyan súlyos következményekkel, mint amikor óvatlanul kioktatóvá válik például a románok kérdéséről.

Az idegen közösségben folytatott részt vevő megfigyelés sikerességéhez elengedhetetlen az, hogy a közösség tagjai valamilyen plauzibilis magyarázatot találjanak a kutató jelenlétére és munkájára. Verdery azonban továbbmegy, és a könyv jelentős részében ír arról a felelősségről, amely a kutatót terheli, valahányszor részévé válik a közösségnek. A totalitárius rendszer megfigyelése csak láthatóbbá, nagyobb tétellel bíróvá teszi azt, ami voltaképpen minden etnográfiai munka során átgondolandó: milyen hatást gyakorol a kutatóra az antropológus, hogyan alakítja emberi kapcsolataikat, milyen következményekkel jár majd néhány hónapos jelenléte a közösségben. Verdery a dosszié elolvasása után úgy fogalmazott: „radioaktív”, fertőző volt. Mindenki, akivel kapcsolatba került, mindenki, akivel barátságot kötött, automatikusan a titkosrendőrség célkeresztjébe került, akár tönkre is téve annak életét. Az adatközlők védelme ki-

3 A második, a rövidebb, így hangzik: „Mi történik, ha három magyar találkozik? Zendülés. És mi, ha három száz találkozik? Egy vállalkozás. Végül pedig mi lesz, ha három román találkozik? Egy tolvajbanda” (falusiaktól származó vicc az 1980-as évekből).

4 1975 és 1988 között az Amerikai Egyesült Államok megadta Romániának a *legkedvezményezettebb nemzet* státuszt, amelynek legfontosabb előnyei a nemzetközi kereskedelem terén voltak. A nyolcvanas években a romló gazdasági körülmények miatt kiemelt tétje volt annak, hogy ezt az Egyesült Államok ne vonja vissza – például egy kedvezőtlenül nyilatkozó kutató megállapításaira hagyatkozva.

emelt jelentőséggel bírt ugyan a 70-es és 80-as évek Romániájában, de minden etnográfus egyik legfontosabb etikai követelménye is egyben.

A vizsgált közösségben kialakított kapcsolatok, barátságok természete az etnográfia másik láthatatlan területe, amelynek a szerző nagy figyelmet szentel. Verdery terepmunkája egyszerűs mind az érzelmek története: a csalódásé, amikor munkájában elakad, és az őt odautazásával kisegítő mentor, illetve partner iránt érzett háláé; a mély szereteté, amelyet házigazdáí, illetve nagyon sok adatközlője iránt érez; a szexuális vonzalomé, amelyet megváltozott, „könnyedebb” terepi habitusának tud be; a félelemé és a megalázottságé, amelyet megfigyeltként a terepen megél; a tépelődésé, hogy igaz barátságokat köt-e a közösségekben, és nem végső soron egyfajta kizsákmányolás-e munkája; és végül: a dermedtségé, az árulásé és a félelemé, amelyek egyszerre zúdulnak rá a jelentések ezer oldalainak olvasása során.

Verdery 1973-ban a reflektálatlan antikommunizmus amerikai hagyományával érkezik Romániába, ám visszatérve hazájába, az anyag feldolgozása során, valamint az egyre markánsabb baloldali akadémiai közeg megismerése révén neomarxistává válik. Talán ennek is van némi szerepe abban a nyitottságban és önkritikában, amellyel önmaga szerepét mind a globális viszonyrendszerek közepette, mind pedig az egyéni interakciók szintjén látni tudja. Romániában kutató amerikai antropológusként fokozatosan döbben rá arra, hogy miként keretezte a hidegháború tudományos megismerését a hetvenes éves elején, azonban legalább annyira problematikus számára a kutató és kutatottak között kialakult aszimmetrikus viszony, amely nem is lehet ennél kiegyenlítettebb. Ezek a barátságok, bármennyire mélynek is érezze azokat, nehezen válnak autentikussá, hiszen ő mindig szerepet játszik a terepen, míg a kutatottak teljes valójukban tárnak fel előtte. Ez a gondolat olyannyira meghatározza viszonyulását a megismert romániai emberekhez, hogy amikor több jóbarátjáról is kiderült, jelentett róla, hosszas tépelődés után felmenti őket. „Csak 2013-ban (öt évvel azután, hogy először elolvastam a rólam szóló jelentéseket) merült fel bennem, hogy éppen a besúgás tette azt lehetővé, hogy olyan sűrűn vendégül lásson az otthonában [...] A megfigyelés gyakran egy szocializációs forma.” (133. o.)

Azt legalább Geertz óta tudjuk, hogy *igazán benszülötté nem tudunk válni* a terepen, és viszonyaink a kutatott közösséghez, annak tagjaihoz igen sokrétű. Verdery adatközlőinek őszinte vágya volt az, hogy *jó színben tüntesse fel a románokat, és ne árton nekik*, és sokan mélységesen csalódnak benne, amikor bántó mottókat helyez első könyve elejére. Verdery maga őszintén megszereti azokat, akik beavatják őt életükbe, gondolataikba, miközben küzd e barátságok instrumentális jellegével, majd később az árulással. Hogy mennyire sajátos helyet alakít ki magának a román társadalomban, mi sem mutatja jobban, mint a Szekuritátéhoz, a jelentésekhez, az áruláshoz való viszonya. Miközben a körülmények folytán elkezd a titkosrendőrség etnográfiajával foglalkozni, korábbi – jelentéstevést vállaló – barátaival és korábbi szekus tisztekkel interjúkat készíteni, teljes romániai környezete azt várja tőle, hogy elhatárolódjék a Szekuritátétól, annak szereplőitől, elítélje azokat. Ezt viszont csak nehezen tudja megtenni a kutató, aki első sorban a megértésre és nem az ítékezésre törekszik.

A könyvet – talán a szerző szándékaitól is eltérően – én nagyon mély és nagyon önreflexív *antropológiai módszertani* szöveggként olvastam. Újszerű és felszabadító azokról az érzelmi reakciókról, megélt tereptapasztalatokról olvasni, melyekről az etnográfusok rendszerint hallgatnak. A *My Life as a Spy*ban Verdery nem a Szekuritáté áldozatának szerepét osztja magának, hanem a titkosrendőrség tevékenységét alkalomnak tekinti arra, hogy szembenézhesen saját kutató-

munkája következményeivel. A terepnek az antropológus rengeteget köszönhet: az emberek bizalmát és idejét, a lehetőséget a világ megértésére, önmaga álláspontjainak tisztázására és végső soron magának a kutatói szerepnek a megkonstruálására. Álljon zárásképpen itt egy részlet azokból a (kutatói) szembenézésekből, amelyek a könyv legnagyobb értékét adják:

*„Belevetettem magam ezekbe a kapcsolatokba, még el is túloztam a dolgot. Itt van a vakmerő fiatal nő, aki megnyilvánul, de aki nem nagyon védekezik. A kutatónő saját maga kutatási eszköze: ha ellenőrzöd magad, ha védekezel, nem fog sikerülni. De ez azt is jelenti, hogy az árulás lehetősége a Szekuritáté besúgóinak árnyékában még erkölcsstelenebb dimenzióval bővül: **a Szekuritáté visszaél a kutatónő terepi gyakorlataival azért, hogy önmaga ellen fordítva saját maga vehesse hasznát.** És nemcsak önmaga ellen, hanem azok ellen is, akik a Szekuritáté célkeresztjébe kerültek. Mégis az az ironia, hogy nekem a „kommunizmus” mint közeg **megkönnyítette** azt, hogy belevessem magam a dolgok közepébe, és hogy visszatérjek egy féktelenebb énemhez. Részben, szomorúságom abból is fakad, hogy ez most megszűnt, hiszen szocializmus nélkül a környezet visszafordíthatatlanul megváltozott. Nostalgiát érzek?” (257. o.)*